

НАЙБІЛЬША "ЧИСТКА" В ДОНБАСІ

Терор у середині 1937 року в донецькому регіоні спрямовувався не лише проти партійно-радянського і господарського активу, інтелігенції, але й поширився на всі соціальні верстви і національні групи населення, став справді масовим. Головні імпульси, що рухали машину смерті, йшли з центру. Сталін і його найближче оточення, використовуючи слухняного голову НКВС Єжова (на той час вождь називав його "наш маленький Марат") та догідливого прокурора Вишинського, бездумну слухняність республіканських, обласних органів партії, НКВС та прокуратури, розкрутили маховик репресій на всю його силу.

В Донецькій області після зняття з постів, арештів і розстрілів Саркісова, Іванова, Холохоленка, Вайнова, та інших до керівництва прийшли нові особи. Першим секретарем обкому партії став Е.К.Прамнек¹. До цього призначення був першим секретарем Горьківського крайкому ВКП(б). На посаду другого секретаря він рекомендував свого соратника по партійній роботі в Горькому І.М.Пиндюра. Ці люди ніколи не працювали в Україні, не мали коренів і зв'язків в Донбасі. Саме тому, гадається, вважалися найбільш прийнятими для здійснення задумів вождя. Тим паче, що над Прамнеком вже нависла тінь звинувачення у причетності до справи т.з. "Латиської контрреволюційної націоналістичної організації", сфабрикованої у Горькому.

Змінили також керівництво облуправлінням НКВС. З квітня 1937 року його очолив Д.М.Соколінський². Обласним прокурором залишався Р.О.Руденко³.

На пленумі обкому партії 22 серпня 1937 р. новий партійний лідер визначив такі головні завдання: "...Продовжувати корчувати та викорчовувати рештки ворогів. Контрреволюційні організації розкриті та розгромлені, але спіймані ще не всі вороги. Завдання органів НКВС, як і всієї парторганізації – добивати ворогів, які залишились та затаїлися. Треба ширше очищати Донбас від куркулів, націоналістів та іншої сволоти...". Після паузи, давши присутнім трохи отямитись, оратор продовжував:

"Розпочалася серйозна та ґрунтовна очистка Донбасу. Ніколи в історії Донбасу такої глибокої роботи по очистці ще не проводилося"⁴.

Дійсно, восени та взимку 1937-1938 рр. репресії досягли апогею. Вибірковий аналіз архівно-слідчих справ, заведених в облуправлінні НКВС на осіб, заарештованих у 1937-1938 рр. по 54-ій (політичній) статті Кримінального кодексу УРСР дав такі цифри. За січень-лютий 1937 р. репресовано 3,5, березень-квітень – 2,8, травень-червень – 2,9, липень-серпень – 7,9, вересень-жовтень – 17,4, листопад-грудень – 27,1 процента, 1938 рік: січень-лютий – 21,2, березень-квітень – 8,9, травень-червень – 2,7, липень-серпень – 3, вересень-жовтень – 1,8, листопад-грудень – 0,6

процента ⁵.

Водночас доповідач змушений був визнати, до якого хаотичного стану доведено господарство. У першу чергу – вугільну промисловість, кадри якої зазнали справжнього розгрому. В тресті "Донбасантрацит", наприклад, змінились завідувачі і головні інженери на всіх 14 шахтах. Плани вуглевидобутку зривалися, на шахтах продовжувались аварії (за традицією у цьому вбачали "руку шкідників"). В Артемівську 11 заводів план 7 місяців виконали лише на 40-45 процентів. Не у кращому стані опинилося сільське господарство області. У Володарському районі врожайність зернових скоротилася удвічі, обсяги хлібоздачі зменшились у 1,5 рази. Зірвано збирання зернових у Старобешівському районі. Масовим став падіж худоби, хліб лежав незаскирдованим ⁶.

У чому ж справа? – патетично вигукував оратор. – У невмінні, небажанні працювати або тут щось більше? З відповіддю не забарився: Розгубились, не зовсім схвалюєте те, що ворогів ловлять [...] Трести "Лисичанськвугілля" і "Будьоноввугілля" викликають велике підозріння [...] Не можна не помітити, що окремі товариші і цілі групи товаришів невірно реагують на арешти, виявляють нерозуміння, розгубленість.

Обов'язок партійців, доповідач вбачав у тому, щоб боротися з "нездоровими настроями". Необхідно розповідати людям про викриті організації контрреволюціонерів, наводити факти шкідництва, доступні розумінню простих людей. "Якщо довідаються, що Ісаєв (заарештований секретар Макіївського міськпарткому. – *Авт.*) створював штучні черги за хлібом, то у жодної чесної людини з цього приводу непорозуміння не залишиться", – повчав він. У такому ж дусі слід роз'яснювати, що з вини "ворога народу", начальника облземвідділу Конотопа МТС не одержували кошти на ремонт тракторів. Захворювання худоби бруцильозом теж рекомендувалось заносити на рахунок ворожих підступів ⁷.

Рекомендована панацея не допомагала. Настрої розгубленості, паніки спричинились до падіння трудової дисципліни, зниження виробничої активності людей. Це звичайно, не могло не турбувати обласних керівників. У їх виступах почали звучати інші мотиви. На нараді секретарів парткомів та інженерно-технічних працівників вугільних шахт Прамнек говорив: "Нам стало відомо, що деякі ітеерівці запропонували дружинам готувати валізи на випадок, коли доведеться "їхати у відрядження". Підстав для хвилювань немає... По-перше, слідство виявило, що заарештовані є дійсно ворогами, мерзотниками... Ми повинні лише радіти, що ці вороги заарештовані... У багатьох виникає непорозуміння, чому Донбас, котрий завжди був фортецею більшовизму, засмічений ворогами мерзотниками?". Відповідь на це каверзне запитання здавалась партійному керівнику елементарно простою: винне капіталістичне оточення. "Треба пам'ятати, що Донбас, як найбільш важливий центр, завжди надсилатимуть ворогів, шпигунів,

диверсантів" ⁸.

Як і всякий зашорений недоук, став навчати аудиторію:

– Багато хто з вас знав про ворожі настрої сволоти, коли разом з ними брали участь у пиятиках, слухали їхні "балачки". Але відмовчувалися, намагалися бути від цього подальше. Це означає, що ви гнилі ліберали. Якщо б у вас, інженерів, було більше пильності, войовничості, то вам не довелось би переживати й думати: що, як і мене обмовлять?" ⁹.

Це був відвертий заклик до доносительства. Оговори набули небачених масштабів. Фіскалили, щоб втамувати помсту, у прагненні відвести небезпеку від себе, а іноді й заради кар'єри на чужому горі. Ось один з прикладів "громадянської свідомості". 19 лютого 1938 року в облуправління НКВС надійшла письмова заява члена партії А.Ю.Устинової. У чому справа? Виявляється, комуніст диспетчер Єгоров, який залишився на ніч у родині Устинових, в бесіді з господаркою та її чоловіком "так зводив наклеп на т. Сталіна і політбюро ЦК ВКП(б), на т. Кагановича, т. Єжова і інших, так доводив вищість Косіора, що сумнівів в його контрреволюційній діяльності у мене немає". Поскільки негайної реакції не сталося, вона особисто відвідує управління НКВС, пише листа до обкому партії, наполегливо вимагаючи прискорення "справи й арешту такого небезпечного ворога".

Начальник міськарбітражу Влас на писання повідомних заяв до каральних органів відводив майже половину свого робочого часу. В одній невеличкій супліці він обмовив одразу шістьох працівників! Зокрема, один з них обвинувачувався в організації диверсій на заводі, бо тоді коли він там працював, сталася аварія. Причин аварії не виявляв ніхто, у тому числі й сам автор. Про іншого робітника цей "сигналізатор" писав: "Я нічого не можу сказати, але мені здається, що у нього не все гаразд" ¹⁰.

Редактор газети "Социалистический Донбасс" на одній з нарад розповідав, що коли приступив до роботи, на його ім'я надійшов лист: "Здрастуй, т. редактор. Вітає тебе старий партизан, ще живий, але задавлений ворогами". Потім з'ясували, що в архіві редакції набралось більше півсотні заяв, написаних цим автором (Степанішиним), в яких спаплюжено 60 чоловік.

Партійна організація шахти "Кочегарка" винесла догану комуністу Боршу. Вирішивши помститися, він надіслав до обкому партії заяву з переліком значної групи робітників шахти, яких вважав "ворогами". У відповідь на пропозицію навести факти шкідництва, заявив: "С. я назвав тому, що він мене колись образив". Інший заявник з цієї ж шахти говорив: "У нас працює Швараг. Ось дивлюсь я на нього, він за національністю поляк. Мені здається, що він ворог" ¹¹. На брудній епістолярній спадщині 30-х років позначився низький моральний, культурний рівень їх авторів. Безумовно, впливав і приклад представників вищих ешелонів влади, які

давали наочні уроки нахабної брехні та наклепів.

Майже кожний донос супроводжувався розслідуванням, нервуванням людей. А в багатьох випадках після арештів наклепи фігурували у слідчих справах як обвинувальний матеріал.

У 1937 році в Донбасі фабрикувались учні справи "націоналістичних організацій" українських, грецьких, німецьких, які на думку працівників НКВС, ставили метою відокремлення України від Союзу, Приазов'я – від України та Союзу і т.ін. Досить було графи "українець", щоб у справі заарештованого до трафаретного обвинувачення "учасник контрреволюційної терористичної організації" йшло доповнення – "української націоналістичної".

Перед нами слідча справа Гутникевича Андрія Івановича, 1892 року народження, уродженця Галичини, викладача біології та української мови в середній школі Маріуполя, вихідця з селянської родини, освіта вища. У постанові про арешт вказано, що Гутникевич є учасником контрреволюційної націоналістичної організації, яка проводила підривну роботу проти заходів партії й уряду.

Слідство мало за всяку ціну добитись від заарештованого, що так воно і є насправді. Але на першому ж допиті Гутникевич з обуренням відхилив облудні звинувачення. Він намагався пояснити слідству свою невинність, повідати про трагедію сім'ї розпорошену політичними катаклізмами. "Я ще раз заявляю, що в галиційській армії не служив, служили два моїх брати і один з них був в Італії в полоні, про що я дізнався, коли жив у цей час в Сибіру, від сестри, з якою мав письмовий зв'язок. Я ж з Галичини виїхав на початку 1914 року і до 1919 року мешкав у Сибіру, в Семипалатинській області... Родичі мої живуть зараз у Галичині: мати, сестра-вчителька, два брати. Перший працює ветлікарем, другий – вчителем. Зв'язок з ними я мав до 1933 року шляхом переписки". Отож, уся "провина" вчителя Гутникевича полягала у тому, що за велінням долі він мав родичів за кордоном.

Минув тиждень, і Гутникевич став показувати протилежне.

"Слідчий – Ви подали заяву, в якій визнаєте свою участь в контрреволюційній націоналістичній організації. Дайте правдиві показання про неї.

Гутникевич – Я зупинюсь на причинах, які спонукали мене стати на шлях націоналістичної діяльності. Націоналістичні почуття зародилися в мені під час навчання в середній школі, коли учні-українці терпіли знущання й гоніння польської влади... Це залишило печатку і в подальші роки, у чому я ще більше переконався під час мого перебування на території царської Росії між 1915 і 1919 роками".

Далі в'язень описує, як у 1928 році він вступив до націоналістичної організації головною метою якої було відокремлення України від Радянського Союзу. Жадане визнання одержано, і тепер завдання слідства

полягало у тому, щоб примусити Гутникевича назвати якомога більше прізвищ і у такий спосіб довести багаточисельність організації. І той покійно називає прізвища 12 чоловік, немов би особисто ним завербованих людей в Кам'янець-Подільську, Запоріжжі, Маріуполі. Назвавши прізвища псевдоучасників антирадянської організації Гутникевич явно під диктовку слідчого, обмовляє й себе в неіснуючих злочинах.

Наприклад, в класні уроки вкладав зміст не нових програм, а тих, що видані наркомосом у 1924 році, хоч там містяться шкідницькі настанови. В 1930 році намагався скласти підручник під назвою "Сортознавство, зберігання та транспортування овочів"... Розпалював націоналістичні почуття невдоволених радянською владою шляхом висловлювань, як перед завербованими мною, так і перед іншими особами, про те, що розвиток української культури і українського духу можливий лише тоді, коли Україна буде відділена від Союзу, а також на невдоволення своїм становищем при Радянській владі, як вчителя, що терпить матеріальну скруту.

Про шкідництво на професійній ниві вижати щось сенсаційне було неможливо. Тому переключились на викриття заарештованого як вихователя молоді. Очевидно, під тиском слідчого він дав бажані визнання: "Мій метод виховання був гальмом і заважав інтернаціональному вихованню учнів. Все це суперечило політиці партії і Радянської держави і послаблювало її на користь буржуазному ладу". Власною рукою А.І.Гутникевич написав собі смертний вирок. Особлива трійка НКВС ухвалила постанову: "Розстріляти, майно конфіскувати"¹².

В приналежності до української націоналістичної організації обвинувачувався Аполон Осипович Жулка, педагог-математик, завідуючий навчальною частиною в технічній школі на скляному заводі в Артемівську. Відповідаючи на запитання анкети про своє походження, написав: син народного вчителя. Але, біографія Аполона Осиповича містила два таких факти, що аж ніяк не могли сприяти прихильному ставленню до нього карних властей: народився в Польщі, служив в армії Денікіна. Тому слідчий мало дбав про доказовість інших обвинувачень.

Незважаючи на те, що заарештований Жулка категорично відмовився визнати себе винним в контрреволюційній націоналістичній діяльності, слідство визнало достатніми показання трьох свідків про антирадянські висловлювання Жулки і образи на адресу "вождя народів": "Що Сталіну прийде в голову те й робить. Хіба відповідає радянській політиці те, що зробили з Каменєвим та Зінов'євим? Таких людей, з заслугами, розстріляли... Але Сталіну це вдається до пори, до часу... Україна все рівно відокремиться від Радянського Союзу, перейде під руку Польщі, тому що Радянський уряд керувати Україною не може... Засудили Скрипника, є інші, а Україна відділиться без бою". На черговому допиті він категорично відмовився підтвердити показання свідків. Без будь-якої експертизи,

перевірки достовірності показання свідків занесли до матеріалів обвинувачення.

Справу передали на розгляд Особливої наради при НКВС, яка 29 грудня осудила А.О.Жулкву на смерть¹³.

Звинувачували в націоналізмі навіть церковнослужителів. Так, 12 жовтня 1937 року був заарештований священик села Кондратівка Кадієвського району Михайло Пантелейович Єгоров, народження 1871 року, українець. До цього часу його, правда, заарештовували тричі. В 1920 році працівники штабу 13 армії. Під арештом перебував 6 днів; Можна гадати, що достатніх доказів для обвинувачення його у співробітництві з білогвардійцями не знайшлося. В 1923 році знову заарештований, але через 20 днів вийшов на волю. В 1931 році після арешту просидів у в'язниці 5 місяців. Однак достатніх аргументів для більш суворого покарання Констянтинівське міськуправління ОДПУ і на цей раз не знайшло. Та все ж трьохразовий арешт "за співробітництво з денікінцями" фігурував в матеріалах обвинувачення й під час останнього, четвертого арешту. І це, незважаючи на те, що ніяких нових даних, невідомих раніше каральним органам доказів, виявлено не було.

На попередньому слідстві Михайло Пантелейович рішуче заперечував пред'явлене йому обвинувачення в контрреволюційній, націоналістичній пропаганді, закликах до повалення Радянської влади. Його слова не взяли до уваги. "Доказами" визнано показання свідків. Так, один з них показував: "В червні на залізничному полотні знайдено шпалу, покладену на рейки, а в стрілки рейок було закладено два костила з метою вчинення аварії поїзду. Напередодні піп усю ніч крутився в селі у Бордуля та Харкова. Я вважаю, що це справа їхніх рук". Слідчий навіть не поцікавився, на якій серйозній підставі саме священику приписувалася спроба "диверсії". В справі повністю відсутні будь-які юридичні докази цього.

Інший свідок заявив: "Піп та його підлабузники на підставі релігійних переконань і націоналістичних поглядів ставили метою повалення радянської влади" (формулювання явно підказав слідчий. – *Авт.*). Виявляється, "посилався в село хорист Демент'єв, що (який жах!) співав заборонені націоналістичні пісні". При цьому не наводилися ані тексти пісень, ані посилання на документи, що забороняли б їх виконання. Ось який переверот у свідомості людей стався за 20 років радянської влади, якщо селяни, які славилися найбільшою релігійністю, безсоромно обмовили свого панотця.

Показання сумнівних свідків стали єдиною підставою для обвинувачення М.П.Єгорова у тому, що він "групував навколо себе контрреволюційний елемент і проводив активну контрреволюційну повстанську діяльність". Члени особливої трійки, не затрудняючись перевіркою такого абсурдного звинувачення, 19 жовтня 1937 року підписали

смертний вирок 67-річному священику ¹⁴. Так на практиці здійснювалася проголошена сталінською конституцією свобода совісті, відокремлення церкви від держави.

Метеоролог облземуправління Василь Михайлович Возняк з волі працівників органів став учасником відразу двох націоналістичних організацій – грецької та української. Після попереднього опору, зламаний фізичними та моральними катуваннями, він слухняно написав під диктовку слідчого, що брав участь у контрреволюційній грецькій націоналістичній організації котра орієнтувалась на фашистський лад Німеччини, Японії Італії. Члени цієї організації вели нібито роботу, спрямовану на розклад та руйнування радянського тилу. Вона носила яскраво забарвлений "диверсійний і повстанський характер". Потім Возняк назвав прізвища осіб, які входили в організацію і вказав, що організація охоплювала всі райони Донбасу з грецьким населенням, і в кількісному відношенні була дуже численною.

Але цього слідству показалось замало. Згодом підсудний пише ще одне самовикриття. Він немов би вступив й до української націоналістичної організації яка ставила перед собою такі ж цілі, що й грецька. "Керівництво" знаходилося у Харкові. Були названі прізвища директора та співробітників Українського науково-дослідного інституту.

Щодо практичної "контрреволюційної" діяльності, то описуючи її Возняк намагався все взяти на себе, нікого не обмовити. Злочини здійснювались на науковому підґрунті. Основні напрямки шкідництва: навмисне затягування строків виведення нових сортів, перешкоди з передачею нових сортів колгоспам і радгоспам, штучне заниження врожайності. "Мною забезпечувалася робота за двома важливими розділами агрометеорології – прирощування сухої маси та вологості ґрунту за час з 1931 до 1934 року. Шкідницька робота за вказаними розділами проводилася мною особисто, оскільки у моєму розпорядженні не було осіб для виконання прискореної програми робіт". Ця деталь свідчить про порядність Василя Михайловича. Змушений стати на шлях самообмовлення, він дбає про те, щоб не опалюжити своїх колег.

Про надзвичайно тяжкий моральний стан Возняка на кінець слідства свідчать його останні показання, коли він вже обмовляє себе у чому попало: "Крім шкідницької роботи за своєю спеціальністю, я займався антисемітизмом, який проявлявся у образливих виразах щодо євреїв, як нації і дискредитацією радянської влади, яка містилася в розповідях про голод за період 1921-1937 років" ¹⁵. У "професійності" працівникам НКВС аж ніяк не можна було відмовити. Зуміли примусити людину написати звинувачувальний акт проти самого себе. А ось які при цьому були застосовані методи, то ця частина слідства залишалася "за кругом". Та з деяких джерел відомо, що незаконні методи слідства застосовувалися

працівниками органів НКВС і в Донбасі.

Наприклад, встановлено, що обвинувачувані у контрреволюційній діяльності А.С.Зашибаєв, Є.І.Мирошников, Є.М.Швець та інші на суді від своїх показань відмовились, бо давали їх на попередньому слідстві внаслідок знущань над ними працівників НКВС Донецької області. П.К.Солов, знаходячись під слідством в облуправлінні НКВС, був доведений катуваннями до такого стану, що викинувся з вікна 4-го поверху і від отриманих травм вмер 22 травня 1938 року¹⁶.

Чимало довелось попрацювати каральним органам, фабрикуючи численні справи про грецьку націоналістичну організацію, що ставила за мету шляхом збройного повстання утворити грецьку фашистську державу. 18 листопада 1937 року заарештовано Володимира Миколайовича Данилова, мешканця Маріуполя, 1902 року народження, інспектора залізничної станції. Грецька національність стала приводом для зарахування до повстанської організації. Мангушська сільрада видала досить об'єктивну за змістом довідку. Батьки Данилова були куркулями. Але в білій армії він не служив, родичів за кордоном не мав.

Та окрім довідки у кримінальній справі є показання двох свідків, дані ними 20 листопада та 1 грудня 1937 року. Пройняті почуттям особистої помсти, вони малюють Данилова, як запеклого ворога радянської влади, що мав потужне куркульське господарство і разом з батьком служив у Махна. Але навіть у цьому свідченні, написаному селянином, що раніше був ображений Даниловим, відсутні відомості про контрреволюційні настрої Данилова на час арешту: "Відносно агітації нічого не відомо".

Показовим є протокол допиту Данилова 1 грудня 1937 року. У його відповідях відчувається людина рішуча та мужня.

Слідчий: встановлено, що ви проводили контрреволюційну пропаганду тривалий час. Розкажіть докладно про це.

Данилов: нічого я не проводив і проти радянської влади не агітував.

Слідчий: слідство відомо, що ви агітували за вихід з колгоспів, розповсюджували чутки про неминучу загибель радянської влади.

Данилов: цього я не робив і агітації не проводив. В пред'явленому мені звинуваченні винним себе не вважаю.

Данилов залишився вірним собі до кінця, витримавши всі допити. Слідству так і не вдалося зламати волю заарештованого, примусити написати самообмову з переліком прізвищ нових жертв карателів. Данилов, очевидно, розумів, що приречений на жорстоке покарання. Але в його справі немає прохань про помилування або заяв з наклепами на своїх товаришів. На моральній стійкості, порядності таких людей нерідко давала збої заведена інквізиторами машина переслідувань.

Але не на цей раз. Не дивлячись на те, що вина Данилова доказувалась лише показаннями двох небезсторонніх свідків, особлива нарада при НКВС

і Прокуратурі СРСР 10 січня 1938 року засудили його до страти ¹⁷.

Гортаємо ще одну кримінальну справу. О.Іванов, 1909 року народження. Після служби у Червоній Армії в 1933 році повернувся до рідного села Костянтинопіль Велико-Янісольського району. У колгосп його не прийняли як сина куркуля. Переїхав у місто Сталіно й став працювати на металургійному заводі. Та через вісім місяців звільнений, бо як син куркуля не одержав паспорта. З цієї ж причини вигнаний з Макіївського заводу. Подолавши великі труднощі, влаштувався вчителем школи лікбезу при коксохімзаводі, водночас продовжуючи навчання у середній школі.

До облуправління НКВС надійшло повідомлення про те, що Іванов в приватних розмовах висловлювався проти політики колективізації: "Селян загнали до колгоспів насильно, вони там голодують. Взагалі, краще б колгоспи не утворювали". Говорив про національне нерівноправ'я греків, гаряче прагнув вчитися, щоб бути корисним своєму народу.

Коли на вчителів звалились репресії юнак не побоявся виступити на захист своїх колег. Зібранню педагогів та учнів говорив, що вчителів заарештовують без підстав, вони чесні, віддані радянській владі люди. У складі групи представників школи рушив до міськради, вимагаючи визволення репресованих, що й стало приводом для арешту щирого, чистого думкою юнака 3 січня 1938 року.

Складене слідством звинувачення вражає не лише необґрунтованістю, але й відсутністю елементарної логіки. Іванова обвинувачували у систематичній контрреволюційній націоналістичній пропаганді. Але ані матеріали допитів, ані показання свідків не підтверджували цього. Та й взагалі, чи можливо було проводити систематичну грецьку націоналістичну пропаганду у колективі коксохімзаводу, де майже не було представників грецької національності? Тим не менше, за вироком Особливої наради НКВС та Прокуратури СРСР Іванов 11 березня 1938 року у складі групи осіб, нібито причетних до диверсійної повстанської націоналістичної діяльності, був 18 засуджений до розстрілу ¹⁸.

Така ж участь чатувала на Газаріуса Костянтина Олександровича, режисера-адміністратора театру музичної комедії у Костянтинівні. Якийсь "стукач" показав, що Газаріус у приватних розмовах позитивно характеризував Зінов'єва, Каменєва, Тухачевського. Говорив, що вони розстріляні за вказівкою Сталіна, який побоювався суперництва з ними. Ареною практичної шкідницької діяльності була сцена, на якій коїлись "жахливі злочини". Подумати тільки: з вини режисера-шкідника зірвано третій акт в спектаклі "Весела вдова". Чим не удар по радянській владі?

У слідчому заключенні поза всяким зв'язком з матеріалами справи К.О.Газаріус характеризувався як агент румунської розвідки, що збирала шпигунські відомості, член організації яка готувала збройне повстання проти радянської влади ¹⁹.

Аналіз архівно-слідчих справ репресованих показує, що значну групу в їх складі становили інженерно-технічні працівники, лікарі, вчителі, тобто ті, хто мав найвищу на той час освіту. Цілеспрямовано підривався інтелектуальний потенціал країни. Це пов'язувалося з тим, що саме середовище інтелектуалів породжувало вільнодумство.

З іншого боку, найбільш значну і за чисельністю і за питомою вагою групу (понад 40 проц.) складали робітники, на той час освітній рівень яких був низьким. Переважна більшість з них володіла в мінімальному розмірі навичками читання та писання, їхній протест проти існуючого режиму частіше усього проявлявся на побутово-життєвому рівні.

Влада боялась організованості, згуртованості робітничого класу. Тим паче, що це були робітники Донбасу, відомі величезним досвідом страйкової та збройної боротьби. Репресії відносно робітників мали за мету профілактику та залякування.

Щоденні арешти, жорстокі вироки, безслідне зникнення людей створювали обстановку страху, відчаю, тривожного вичікування. Це пригнічувало як рядових трудівників, так і керівників, які виступали в безславній ролі виконавців волі головного інквізитора. Як довгожданий промінь світла, що віщував зміни на краще, було сприйнято в Донбасі постанову січневого (1938 року) пленуму ЦК ВКП(б) "Про помилки партійних організацій під час виключення комуністів з партії про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи по усуненню недоліків"²⁰.

По суті, це було проявом вже випробуваного Сталіним під час суцільної колективізації методу перекладення відповідальності за скоєні злочини на місцеві організації. У постанові лицемірно засуджувались випадки, коли без будь-яких підстав людину перетворювали у ворога народу, знімали з роботи, піддавали гонінням. На питання, чому це коїться, пленум відповідав, що ці і подібні їм факти поширені у партійних організаціях насамперед тому, що "серед комуністів існують ще невиявлені і не викриті окремі кар'єристи-комуністи, які намагаються відзначитись й висунутись на виключеннях з партії на репресіях проти членів партії"²¹.

Крім кар'єристів, винуватцями необґрунтованих репресій оголошувались ті ж "вороги партії і народу". "Відомо... немало фактів, коли замасковані вороги народу, шкідники-дворушники з провокаційною метою організують подання наклепницьких заяв на чесних та відданих комуністів, відводячи тим самим від себе удар і зберігаючи себе в рядах партії"²².

Однак, хто ж створював у країні атмосферу, яка дозволяла кар'єристам та іншим нечистоплотним особам ловити рибку у каламутній воді? Хто невпинно закликав комуністів та безпартійних до підвищення пильності, принциповості та нещадності у боротьбі з небезпечними та "підступними" ворогами, шпигунами, диверсантами та ін.?

Так чи інакше, в Донбасі постанову зустріли з душевним полегшенням. Це позначилось на настроях учасників зборів обласного партійного активу, скликаних 25 січня 1938 року. Доповідач К.Е.Прамнек відзначив, що постанова пленуму ЦК стосується Донбасу в першу чергу, бо тут було багато ворогів, які, очолюючи Донецьку парторганізацію, свідомо, цілеспрямовано, послідовно та методично виганяли комуністів з партії цілими групами під різними мотивами та з різних причин. Було названо число виключених з партії під час перевірки, обміну партдокументів²³.

Оратор затаврував "доносителів" та "повідомителів". "У нашій парторганізації діяли і зараз діють вороги, які свідомо писали заяви на комуністів для того, щоб себе вигородити, зробити з себе героїв". Якийсь С. з Часів-Яру за 1936-1937 роки надіслав до обкому партії та облуправління НКВС 96 заяв. "В обком партії – продовжував Прамнек, – з метою сигналізації заходить багато товаришів, у тому числі й таких, які, сигналізуючи, прагнуть себе показати, щоб керівники запам'ятали, як людину пильну. А може кудись висунуть (сміх).

Нещодавно заходив один такий сигналізатор, казав, що має підозру на трьох чоловік. "Факти?" – "Та немає у мене фактів". – "Ну хоч би один факт, хоч би натяк на факт". – "Ні, фактів немає. А так, каже, око у мене призвичаєне (сміх). А ви все ж приглядіться". Висміюючи доносителів, секретар обкому говорив, що "...ці люди не користь приносять, але тільки перешкоджають, плутаються під ногами". А чи давно з його вуст лунали заклики до викриття та викорчовування?

Доповідач, натхнений постановою пленуму ЦК, навіть дозволив собі зробити критичні зауваження на адресу каральних органів за свавілля відносно вчителів. У багатьох випадках вчителів увільняли з роботи й заарештовували лише на тій підставі, що їх родичі виявлялися ворогами. В області було репресовано 400 вчителів, всього ж роботи було позбавлено 4 тисячі вчителів. Такий масований удар по вчительських кадрах викликав кризовий стан в школах та занепокоїв обласних керівників. Серйозні докори адресувалися органам прокуратури. "Відносно вчителів органи прокуратури виявлялися не на висоті. Якщо можна до вчителів припустити таке свавілля, й органи, що покликані додержуватися революційного закону, ніякого протесту не вчинили – це означає, ... що вуха у органів прокуратури були ватою закриті"²⁴.

Насамкінець доповідач відзначив, що ліквідація помилок та перекручень означає не послаблення, а посилення удару по "ворогах". Цей виступ Прамнека став останнім зверненням до партійного активу області. Незабаром його викликали до Москви та заарештували, звинувачивши у керівництві "антирадянською шпигунською латиською організацією", яка немов би діяла у місті Горькому²⁵.

В унісон з основною доповіддю на зборах 25 січня 1938 року пролунав

виступ керівника облуправління НКВС Д.М.Соколінського: "Рішення пленуму ЦК з величезним задоволенням зустрінuto в широких партійних масах, які на своїх плечах відчують паскудні експерименти кар'єристів та витівки всіляких перестраховальників, які ще подекуди перебувають на керівних посадах". Як приклад бездушно бюрократичного ставлення до людей керівник обласного НКВС послався на випадок, що трапився на Ворошиловградському паровозобудівному заводі. Тут збиралися звільнити працівника з роботи лише тому, що його брата репресували в Ленінграді. "Чи не є це найгіршого гатунку страховка?" – вигукнув він, немов не відаючи про численні факти суворих розправ над родичами репресованих у підпорядкованому йому відомстві. Та як лічить керівникові подібного рангу завершив свій виступ загрозою: "Не вийде, товариші, більше. Хто спробує й далі таким чином працювати, той повинен буде розпрощатися з керівними посадами" ²⁶.

Але сигнал до деякого послаблення тиску на "ворогів партії і народу" з боку керівників області, наверху оцінили як передчасний. Незабаром їх поставили на місце головні режисери історичної трагедії.

7-8 квітня 1938 року відбувся пленум Донецького обкому партії в роботі якого взяв участь М.С.Хрущов, відряджений ЦК ВКП(б) на Україну на місце С.В.Косіора. Поки що до чергового з'їзду, він виконував обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У. Пленум схвалив рішення ЦК ВКП(б) про увільнення Прамнека з посади першого секретаря обкому партії. Було піддано нищівній критиці керівництво Донецького обкому КП(б)У за "притуплення більшовицької пильності".

В зв'язку з відсутністю першого секретаря весь вогонь спрямовували на другого секретаря обкому партії І.М.Пиндюра, якому в кінечному підсумку висловили політичну недовіру. Головне звинувачення прозвучало у виступі відповідального працівника ЦК КП(б)У Наумова – відсутність класової пильності та енергійної діяльності по очищенню керівних партійних кадрів від прямих "ворогів". Приводом для такого суворого звинувачення став такий факт. Пиндюр, ознайомлений в ЦК КП(б)У з компрометуючими матеріалами на групу відповідальних партпрацівників Донбасу (Какайон, Купріянов, Нечипуренко, Антіпов, Юстанов, Страус та ін.), не вжив заходів для їх негайного зняття з роботи та арешту.

На цій підставі зроблено висновок: "Існують настрої заспокоєності, немов би Донецька організація від ворогів вже очистилась і питання про більшовицьку пильність не загострюється". Наводилися й інші факти: у підготовленому Пиндюром проекті постанови бюро обкому не загострюється питання про подальше очищення від ворогів, диверсантів, троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних агентів іноземних розвідок. Відзначено навіть, що стінгазета первинної організації обкому партії дає невірну та політично шкідливу орієнтацію, нібито

парторганізація очищена від ворогів²⁷.

Пиндюр, опинившись у повній ізоляції заперечував лише пряме звинувачення у ворожій діяльності, що пролунало у окремих виступах. В цілому ж вимушений був погодитись з критикою. "...Я допустив низку серйозних політичних помилок. Головне – піддався невірним настроям, що у нас, в Донецькій області, після того, як влітку і восени викрили і знищили керуючих основними партійними, радянськими, господарськими органами ворогів... у нас вже немає небезпеки. Частка є, але з головними ворогами... покінчили"²⁸.

Пояснюючи свою позицію щодо осіб, на яких поступали сигнали про ворожу діяльність, Пиндюр посилався на те, що перший секретар Прамнек затримував просування цих справ, заявляючи: "Перевіримо, подивимось, нічого суттєвого немає..."²⁹. "І я, як останній дурень та ідіот, сліпо довіряв першому секретарю і зараз виставлений на позорище", – ремствував він. Спроба виправдатись успіху не мала. Наведемо фрагмент стенограми пленуму.

Хрущов: Ви весь час апелюєте до почуттів, а фактів у вас немає... Де у Вас були розходження з Прамнеком?... Ось в ЦК КП(б)У, коли Ви були, Вам назвали цілу серію людей, на яких були по 2-3 свідчення. Вам говорили, що треба від цих людей позбавитись, а ви хоч би одного усунули? Ви жодного не усунули, хоч про це знали, товариш Пиндюр.

Пиндюр: після того, як я побував в ЦК КП(б)У у товариша Бурмистренка, я доповів про цю розмову Прамнеку. Через день він поїхав за викликом ЦК. Ми домовились, що після його повернення подумаємо й вирішимо. Я після цього говорив з Чистовим³⁰, просив з цих питань нам доповісти. Прамнек, як відомо, не повернувся. Коли Чистов розповів мені відносно цих людей, я це питання як секретар обкому вирішувати не міг. Та й що я буду вирішувати, коли існує пряма вказівка? Я підтримав пропозицію Чистова про невідкладний арешт Какайона, Купріянова. Раніше у мене матеріалів такого характеру не було.

Хрущов: Неправда, матеріал Вам показали в ЦК. Ми самі Вам хотіли дати санкцію на арешт. Потім подумали: вирішуєте самі. Так і Вам сказали. Начальнику облуправління НКВС т. Чистову було сказано по лінії НКВС т. Успенським. Чистов приходив до Вас, а Ви кажете, що знаєте та розумієте, але потрібно ще розслідувати. А вороги діяли.

Чистов: З питання про Доннарпіт він прямо сказав, що це – кращі люди області.

Пиндюр: Після мого приїзду з Києва перший раз я зустрівся та розмовляв з Чистовим в день Вашого приїзду.

Чистов: Враження таке, що ти ворожу позицію зайняв в питаннях про арешт всієї цієї зграї.

Хрущов: Ви скажіть, що жодного слова ні в ЦК КП(б)У, ні в ЦК

ВКП(б) ні про одну людину, яка забруднена з ніг до голови, не сказали. Вас в ЦК КП(б)У носом тикнули, що не можна таких людей залишати на партійній чи іншій громадській, господарській роботі...Ви про цих людей казали, що Ви знаєте та тримаєте. Це як назвати?

Голос з місця: Тов. Хрущов, у них в обкомі лежать матеріали на ряд осіб, що беруть участь у контрреволюційних організаціях. Та вони цих людей не звільняють.

Хрущов: Ви завідували відділом керівних парторганів, Ви знали людей, але про жодну людину не поставили питання.

Чистов: Якщо так стоїть питання, т. Пиндюр повинен відповісти, чому коли при кожному призначенні чи переміщенні списками передавались люди на перевірку, і в обком повідомлялось, що на таких-то людей є матеріали, а їх переводили з господарської на партійну роботу, а з партійної на господарську, а не виганяли ворогів. Як Ви не знали? Це нісенітниця!

Пиндюр: Відносно тих людей, яких переміщали й пересували, я знав.

Чистов: Ми за п'ять хвилин вирішили питання про цих 20, тому що це люди загальновідомі і на них був матеріал. Ти заявив в ЦК, що тебе затримує Прамнек?

Пиндюр: Ні, не заявив, в цьому моя провина" ³¹.

8 квітня 1938 року в день пленуму Пиндюра заарештували, йому винесли смертний вирок.

У наведеному фрагменті стенограми пленуму обкому видно, що ініціатор викриття культу особи Сталіна та засудження політики масових репресій М.С.Хрущов, на жаль, був одним з активніших та наполегливих провідників цієї політики. До відлиги тоді було, ой, як далеко...

Цитований документ цікавий і у тому плані, що він наочно показав механізм репресій в дії. Вказівка ЦК ВКП(б) була законом для республіканських та місцевих партійних керівників, її треба було виконувати негайно, без обговорень, обмірковувань чи роздумів. Хто намагався затримати проходження тієї чи іншої справи, перевірити обґрунтованість звинувачень, сам негайно попадав під колеса машини репресій. При цьому не бралися до уваги ані посади, ані заслуга перед режимом, у тому числі й у здійсненні великого терору.

Про людське око, лицемірно засуджуючи безпідставні масові арешти в постанові січневого (1938 р.) Пленуму ЦК, сталінське керівництво продовжувало їх на ділі.

На заключному етапі великої трагедії в Донбасі список жертв сталінізму поповнили прізвища крупних господарських керівників, відомих заслугами у справі індустріалізації країни. Серед них Іван Тарасович Кирилкін – керівник будівництва, потім перший директор Новокраматорського заводу важкого машинобудування, потім керівник Архангельського суднобудівного заводу; Борис Васильович Трахтер, який

очолював у різні роки Тагільський, Керченський металургійні заводи, будівництво "Запоріжсталі", а у 1938 році – директор Макіївського металургійного заводу, директор Маріупольського заводу імені Ільча М.С.Радін та інші.

Лише наприкінці 1938 року масовий терор дещо послаблюється, залишаючи кривавий слід, покалічені людські долі, дітей-сиріт, які змушені були протягом багатьох років носити клеймо "нащадків ворогів народу", підірване народне господарство.

ПРИМІТКИ

¹ *Прамнек Едуард Карлович* (1899-1938) – нар. в Латвії, член РСДРП(б) з 1917 р. У складі латиського полку воював на польському, денікінському і врангельському фронтах, був комісаром полку; вчився в комуніверситеті ім. Свердлова. В 1924 р. направлений на партійну роботу в Горький, з 1934 р. – перший секретар Горківського крайкому ВКП(б). В травні 1937 р. обраний першим секретарем Донецького обкому КП(б)У (Держархів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 95-98).

² *Соколінський Давид Мойсейович* (1902-1940), освіта вища, член ВКП(б) з 1920 р. В 1932-37 рр. очолював обласні управління НКВС у Тирасполі та Вінниці.

³ *Руденко Роман Андрійович* (1907-1981). Нар. у с. Носівка Чернігівської губ. Вчився на юридичному факультеті Київського ун-ту. З 1926 р. працював в органах прокуратури. З 1944 р. – прокурор УРСР. У 1945-1946 рр. – головний обвинувач від СРСР на Нюрнберзькому процесі головних нацистських військових злочинців, у 1953-1981 рр. – Генеральний прокурор СРСР.

⁴ Держархів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 827. – Арк. 2.

⁵ Для аналізу відібрано 1200 справ репресованих, прізвища яких починаються літерами "А", "Б" і "В". Тому результати аналізу слід розглядати як приблизні.

⁶ "ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 872. – Арк. 13-14.

⁷ Там само. – Арк. 17, 24-26.

⁸ Там само. – Спр. 10. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Арк. 11-12, 70.

¹⁰ Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1247. – Арк. 70.

¹¹ Там само. – Спр. 1238. – Арк. 35.

¹² Архів УСБУ по Донецькій області. – Справа А.Н.Гутникевича, дипломна робота Д.Дмитрієва.

¹³ Там само. – Справа А.О.Жулкви.

¹⁴ Там само. – Справа М.П.Єгорова.

¹⁵ Там само. – Справа В.М.Возняка.

¹⁶ Там само. – Справа І.М.Пиндюра.

¹⁷ Там само. – Справа Данилова, дипломна робота Д.Дмитрієва.

¹⁸ Там само. – Справа А.І.Іванова.

¹⁹ Там само. – Справа К.О.Газаріуса.

²⁰ КПРС в резолюціях... – К., 1980. – Т. 5 (1931-1941 рр.). – С. 297-306.

²¹ Там само. – С. 301.

²² Там само. – С. 301-302.

²³ ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1238. – Арк.26.

²⁴ Там само. – Арк. 39-40.

²⁵ За вироком Військової колегії Верховного Суду УРСР від 29 липня 1938 р. розстріляний. Реабілітований, як і всі учасники т.зв. "антирадянської шпигунської латиської організації".

²⁶ Д.М.Соколінський через деякий час сам змушений був розпрощатися з керівною посадою. Його заарештували та розстріляли в січні 1940 року.

²⁷ ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1097. – Арк. 3-5.

²⁸ Там само. – Арк. 33-34.

²⁹ Позиція Прамнека пояснюється тим, що мова йшла про особи, призначені ним на керівні посади, які були частково запрошені з Горького.

³⁰ Новий керівник облуправління НКВС, призначений після уходу Соколінського.

³¹ ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1097. – Арк. 36-39.

Доктор історичних наук
Зінаїда ЛИХОЛЮБОВА

*Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг "Реабілітовані історією"
складає подяку всесвітньовідомій фірмі "XEROX"
(Генеральний представник в Україні – Олександр
Котляр) за велику допомогу і підтримку в розв'язанні
питань відродження історичної правди, вшанування
пам'яті громадян, що стали жертвами політичних
репресій періоду тоталітаризму.*